महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२०   **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

ध्रुवपदार्थविमर्शः

डा. सुधाकरमिश्रः*

'नामरूपे व्याकरवाणि' इति उपनिषद्वचनप्रामाण्यात् नामपदार्थः साक्षात् परं ब्रह्मणः अपरं रूपमिति। नाम इत्युक्ते शब्दैव। स च शब्दः चराचरात्मकं, चलाचलात्मकं, दृश्यादृश्यात्मकं, विद्यमानाविद्यमानरूपं वा सर्वं निर्वहति। अस्माकं यानि शास्त्राणि तानि सर्वाण्यापि शब्दमयान्येव। तस्य शब्दस्य अपूर्वा महिमा। यतो हि स शब्दः लौकिकमलौकिकमुभयम्, प्रत्यक्षपरोक्षमुभयम्, सत्ताऽसत्तात्मकमुभयमपि वक्तुं समर्थः। सर्वेषां मूलभूतः यः वेदः सोऽपि शब्दमय एव। ''गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म काणामणि कर्ता स णौ'' इति सूत्रे ''वेदमध्यापयेद्विधिम्''[1] इति उदाहरणे शब्दकर्मणः उदाहरणमिदम्। अपरिमिता महिमाऽस्य शब्दस्य सार्थकमनर्थकमुभयमपि उत्पादयितुं समर्थः। तेषु शास्त्रेषु ''द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते''[2]। एवं रूपस्यापराविद्याविशिष्टस्य व्याकरणस्यापि अनादिपरम्परा एव। तस्य बहवः द्रष्टारः ऋषयो बभूवुः। तेषु अन्यतमः भगवान् पाणिनिः। तेषां तपस्यायाः साक्षात्फलमस्माभिः पाणिनि - अष्टाध्यायीत्त्वेन प्राप्यते। अष्टाध्यायी नाम व्याकरणशास्त्रस्य व्यवस्थापकं शास्त्रम्। तच्च चतुःसहस्राणि सूत्रविशिष्टम्। वृद्धिरादैच्[3] आरभ्य ''अ अ''[4] इति पर्यन्तम्। तत्र लौकिकवैदिकोभयविधशब्दस्य तत्त्वचिन्तनं प्रयोगस्य फलं प्रयोगप्रकाराश्च सर्वे

---

* व्याकरणविभागः, श्रीसीतारामवैदिकादर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः,७/२ए, पी.डब्ल्यु.डी.रोड, कोलकाता।

१ पाणिनिसूत्रम्

२ मुण्डकोपनिषदि ४.५/१

३ पा.सू. १.१.१

४ तत्रैव, ८.४.६८

पक्षाः सूक्ष्मत्वेन विश्लेषिताः बृंहिताश्च। तत्र प्रमाणं महाभाष्यं यत् "केषां शब्दानाम्?। लौकिकानां वैदिकानामिति। तस्याः अष्टाध्याय्याः शब्दसाधनदृष्ट्या नाना प्रकरणेषु विभागाः परिकल्पितास्सन्ति। तेषु अन्यतमं राजते कारणप्रकरणम्। इदं नाना अभिधम्। यथा कारकप्रकरणम्, विभक्त्यर्थप्रकरणम्,सुबर्थप्रकरणम्, साधनसमुद्देश्यम् सर्वमपि नाम अन्वर्थभूतम्। क्रियानिमित्तकत्वात् कारणप्रकरणम्। विभक्त्यर्थप्रतिपादनात् विभक्त्यर्थप्रकरणम्। सुबर्थ बोधकत्वात् सुबर्थप्रकरणम्।

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः[1]**॥**

अस्य प्रकरणस्य शास्त्रेषु द्विधा प्रतिपादनमुपलभ्यते। आरोहावरोहक्रमभेदात्। सूत्रक्रमे अष्टाध्यायीग्रन्थे प्रथमं कारकम् अपादानकारकम्। सिद्धान्तकौमुद्यादिषु लौकिकसंख्यामधिकृत्य प्रथमाद्वितीयादिनिरूपणम्। तच्च कारकं किमिति -

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते।
धात्वार्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्[2]**॥**
क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्।
कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इष्यते॥

इति शाब्दिकाः स्मरन्ति ।

अपादानसम्प्रदानकारणाधारकर्मणाम्।
कर्तुश्च भेदतः षोडा कारकं परिकीर्त्तितम्[3]**॥**

अस्य अन्यदपि रूपं मिलति यथा -

---

१ वाक्यपदीयं पदकाण्डम् साधनसमुद्देश्यः १

२ शब्दार्थशक्तिप्रकाशिका श्लोकसंख्या ६७

३ शब्दशक्तिप्रकाशिका श्लोकसंख्या ६८

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्[1]॥

तेष्वन्यतमं अपादानकारकम्। अपादानम् इत्युक्ते पञ्चमी विशिष्टत्वमिति। तत्र समीचीनम्। यतो हि पञ्चमी नानाऽर्थे व्यवहृता भवति यथा - विभागे, भयहेतौ[2], दर्शनेच्छाभावाश्रये[3], नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्त्रार्थे[4], जायमानार्थस्य हेतौ[5], भूकर्तुः प्रभवार्थे[6], ल्यब्लोपे, एवमेवोपपदविभक्तयोऽपि ''अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते''[7], अपपरी योगे[8], मर्यादार्थकाङ्योगे[9], अप आङ् परियोगे, प्रतिनिधिप्रतिदानार्थकप्रतियोगे[10], एवमेवान्यार्थेऽपि योगे बोध्याः। तत्र प्रथमं यच्च कारणं विभागेति तदर्थं सूत्रं ''ध्रुवमपायेऽपादनाम्[11]''इति। अत्र सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति यथा - ध्रुवम् इति प्रथमान्तम्, अपाये इति सप्तम्यन्तम्, अपादानम् इति प्रथमान्तम्। संज्ञासूत्रम् । एषा अपादानसंज्ञा - अन्वर्थसंज्ञा, अर्थसंज्ञा च। यथा - अप आङ् उपसर्गपूर्वको दाधातुः भावार्थकल्युट् प्रत्यये सति निष्पद्यते अपादानशब्दः। अपादीयते पृथक् क्रियत इति अपादानम्। अर्थात् पृथक्करणव्यापारविशेषः अपादानम्। अत्र आदानशब्दः धारणप्रभृतिसंश्लेषात्मकार्थे किन्तु यदा अप इति उपसर्गप्रयोगस्तदा विपरीतविश्लेषार्थे प्रयुक्तो भवति। सामान्यतया सम्प्रदानापादने

---

१ वैयाकरणभूषणसारः १, पा.सू. १.४.५५
२ भीत्रार्थानां भयहेतुः, पा.सू. १.४.२५
३ अन्तर्धौ येनादर्शमिच्छति, पा.सू. १.४.२८
४ आख्यातोपयोगे, पा.सू. १.४.२९
५ जनिकर्तुः प्रकृतिः, पा.सू. १.४.३०
६ भुवः प्रभवः पा.सू. १.४.३१
७ पा.सू. ३.२.२९
८ अपपरीवर्जने, पा.सू. १.४.८८
९ आङ्मर्यादा वचने, पा.सू. १.४.८९
१० प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः, पा.सू. १.४.९२
११ पा.सू. १.४.२४

परस्परसम्बद्धभूतौ शब्दौ विद्येते। ययोः समकालिकः विकासः प्रतिभाति। यतो हि संश्लेषविश्लेषावपि परस्परसम्बद्धभूतावेव। ध्रुवपदार्थश्च ध्रु गतिस्थैर्ययोः, इतस्मात् कुटादिगणपठितात् "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः[1]" इति सूत्रेण अच् प्रत्यये सति 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङिति" इति सूत्रेण ङित्वात् गुणाभावः, उवङादेशे सत्यनुबन्धलोपे, विभक्तिकार्ये ध्रुवमिति। पुनः ध्रुव स्थैर्ये इति धातोः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"[2] इति सूत्रेण क प्रत्यये सति "पुगन्तलघूपधस्य च"[3], इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते "क्ङिति च" इति सूत्रेण गुणनिषेधे ध्रुवमिति। उभयविधसाधनप्रक्रियामधिकृत्य सिद्ध्यत्यं शब्दः। यद्यपि ध्रुवशब्दस्य गीताभागवतवेदान्तलोकादिषु नानार्थे प्रयोगः प्राप्यते यथा ध्रुवनामकः बालकः श्रीमद्भागवतमहापुराणे, ध्रुवनामकं नक्षत्रम्, भाष्यकारः नित्यलक्षणप्रसङ्गेऽपि ध्रुव इति पदस्य व्यवहारं करोति । अचलं ध्रुवम् इति श्लोके स्थिरतममिति। परन्तु अत्र किञ्चित्विशिष्टमेव ध्रुवमिति। तच्च लौकिकं,बुद्धिपरिकल्पितम्,चिन्तितम्,सचलमपि अचलमिति। सर्वप्रकारकं गृह्यते।

इदं ध्रुवं नहि केवलं लौकिकमात्रमेव प्रामाणिकमपितु शास्त्रीयमपि। यतो हि शास्त्रकारैः स्वस्वचिन्तनानुसारेणापि अस्य व्यवहारं साधितवन्तः। अस्य सूत्रस्यार्थनिरूपणप्रसङ्ग उवाच भट्टोजिदीक्षितः यत् "अपाय = विश्लेषः तस्मिन् अवधिभूतं यत्कारकं तदपादानसंज्ञं स्यात्। परन्तु काशिकाकारस्य योऽर्थ स इतोऽपि सरलः यथा **काशिका** - ध्रुवं = यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। वृक्षात् पत्रं पतति इत्यत्र अपयायुक्तं पत्रम्, तस्मिन् अपाये अवधिभूतः वृक्षः स एव ध्रुवत्वेन व्यवहितः तस्यापादानसंज्ञा भवति। प्रौढमनोरमाग्रन्थे पञ्चमीकारकप्रकरणे भट्टोजिदीक्षितः ध्रुवं स्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः। तच्चार्थादवधेरेव। पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायाम्, स च धर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे

---

[१] पा.सू. ३.१.१३४
[२] तत्रैव, ३.१.१३५
[३] तत्रैव, ७.३.८६

विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात्। यथा उद्धृतौदना स्थाली इत्यत्र उद्धृतम् ओदनं यस्याः इत्यत्र अन्यपदार्थः स्थाली पदार्थः धर्मी तथैव अत्रापि पर्वतात् पपतोऽश्वात्पतति इत्यत्र शाब्दबोधप्रसङ्गे पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः। अत्र पर्वतावधिकम्, अश्वावधिकम् इति शब्दद्वयम्। उभयत्रापि बहुव्रीहिसमासः कप् प्रत्ययश्च। पर्वतोऽवधिः यस्य इति पर्वतावधिकः। अश्वोऽवधिः यस्य इति अश्वावधिकः। तेन धर्मी इत्यस्य ग्रहणं भवति। न तु धर्ममात्रस्य। विभक्त्यर्थे या बहुव्रीहिः तत्र धर्मी इत्यस्यैव बोधो भवति अत्र नास्ति कश्चन विवादः। तथैवात्रापि पञ्चमी अपि धर्मीपरकस्यैव बोधकः। न तु धर्मपरकस्य। तेनावधिरूपार्थस्य ग्रहणं भवति । तस्याः पङ्क्तेः व्याख्यानं कुर्वन्नाचार्यः लिलेख **शब्दरत्ने** - वस्तुतः अवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इति निरूपितम् । अवधिश्च अवधिमान् च इति अवध्यवधिमन्तौ तयोर्भावः अवध्यवधिमद्भावः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तथा च अवधित्व-अवधित्वमत्वरूपयोः विभक्त्यर्थसम्बन्धः। अर्थात् अवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेन पञ्चम्यन्तस्य विभागेऽन्वयो भवति। तस्यापादानसंज्ञा भवति। **पुनरत्र प्रश्नः यत् -** फलव्यापारयोः धातुरिति वचनप्रामाण्यात् फलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्। तर्हि अत्रापि अवधिः वृक्षः अवधिमत्वं पत्रे अवध्यवधि-मद्भावसम्बन्धः। भाष्यसम्मतं व्याख्यानमाश्रीयते चेत् तदा ध्रुवं नाम स्थिरमेव। **तत्र भाष्ये -** त्रस्तादश्वात्पतितः, धावतोऽश्वात् पतितः इत्यादावश्वे ध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य लिखति अध्रौव्यमविवक्षितमत्र, यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या इति। असतश्च विवक्षा भवति समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितकमिति। अत्र अतश्च इति विवरणं तु प्रासङ्गिकः। सतोऽप्यविवक्षेति तु प्रकृतोऽपयोगि।

काशिकायां न्यासकारो लिखति यथा - अपायः विश्लेषः, विभाग इत्यर्थः। तस्य विभागस्य द्विष्ठत्वात् यथा तेन विभागेन योऽपैति सोऽपाययुक्तः तथा यतोऽपैति सोऽप्यपाययुक्तः तस्मादुभयत्र पञ्चम्या भवितव्यमिति। न अपाययुक्तमपायसाध्ये यच्चावधिभूतं तद्वाचकात् पञ्चमी। यद्यपि ध्रुवशब्दो लोके एकरूपमाचष्टे - ध्रुवमस्य शीलम्, ध्रुवमस्य

रूपमिति, तथाप्यपाये साध्येऽभिहितया तया न कश्चिदर्थः सम्पद्यत इति नात्र ध्रुवताऽपायं प्रत्युपयुज्यते? सैवोपादीयते सा चावधिभाव एव। अर्थात् सामान्यरूपेण विद्यामानानामेवावधित्वेन स्वीकरणीयमिति तदा उत्तरमपि तत्रैव यत् अपायशब्दस्य सन्निधौ ध्रुवशब्दः सम्बन्धात् संश्लेषलक्षणात् प्रच्यवमानस्यावधिभावत्वेन व्यवहारः सम्पद्यते। अत एवापाये साध्येऽवधिभूतं यत् तदिह ध्रुवशब्देनोच्यते। तच्च ध्रुवं चलाचले उभयत्रापि सत्वात् धावतोऽश्वात् पतति इत्यादिस्थलेऽपि सिध्यत्यपादानसंज्ञा। प्रायः पदमञ्जरीकारस्यापि तत्रैव तात्पर्यमिति। विभागविषयो द्विविधः स्थूलं सूक्ष्मञ्च। स्थूलपदार्थे ध्रुवत्वं दृश्यते परन्तु सूक्ष्मधर्माधर्मनिन्दाविरामादिषु कथमपादानत्वं अवधित्वं वा सम्भवति । तदर्थं यद्यपि पृथग्रूपेण वार्तिकस्य परिकल्पना कृताऽस्ति। यतो हि अधर्माच्च जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात् प्रमाद्यतीति। नह्यत्रापायोऽस्ति? कथम्? कायसम्प्राप्तिपूर्वको ह्यापायो भवति न चेह कायसम्प्राप्तिरस्तीति। तथा च ‘‘जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्[1]’’ एतेषां सूक्ष्मादीनाम-प्यपाये अवधित्वं स्वीकृत्य अपादानत्वं साध्यते। जुगुप्साद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे अपादानसंज्ञाया उपासंख्यानं = प्रतिपादनं कर्त्तव्यम्। तत्रेदं प्रतिपादनम् अपादानमिति महतीसंज्ञा क्रियते महाविषयेयं संज्ञेति सूचनार्थम्। एवञ्च महाविषया भवतीयम्, यदि सूत्रोपात्तात् संज्ञिनोऽन्योऽप्यस्याः विषयो भवति नान्यथा, तेन जुगुप्सादीनां प्रयोगेऽसत्यप्यप्यपायेऽ-पादानसंज्ञा भविष्यति। इति एकः पक्षः। द्वितीयश्च अस्त्येवात्रापायः, नहि कायसम्प्राप्तिपूर्वक एवापायो भवतीति, किं तर्हि? चित्तसंप्राप्तिपूर्वकोऽपि भवति। इह तावदर्धाज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति एवं पश्यति दुःखहेतुरयमधर्मो नाम अतो नार्हत्येनं सचेताः कर्तुमिति, एवं विचारयंस्तं बुद्ध्या प्राप्नोति, प्राप्य च ततो निवर्तते। तत्र ध्रुवमपायेऽपादानम् इत्येवमपादानमिति संज्ञा सिद्धा भवति धर्मात् प्रमाद्यतीत्यत्रापि यो नास्तिकः पुरुषो भवति स एवं पश्यति नास्माद्धर्मात् किञ्चिदिष्टं सम्पद्यते दुःखमेव केवलं तदारम्भनिमित्तकं भवति। स एवं विचारयंस्तं बुद्ध्या प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते, तथा च

[1] वार्तिकम्

ध्रुवमपायेऽपादनामित्येवं सिद्धम्। न्यासकारस्य द्विप्रकारकमपि व्याख्यानमतीव रमणीयम्। एवं सत्यपि एकः प्रयोगः एवमप्यस्ति यत् ''ग्रामान्नागच्छतीति''? अत्र कथमपादानं सम्भवति, ग्रामस्यापायेनायुक्तत्वात्।

यस्यां सत्यामपायो भवति सा प्रतिषिध्यते। अत्र अपादानसाधनागमनक्रिया। तदसत्यां तस्यां कुतोऽपायः **इति प्रश्नः। उत्तरयति**, आचार्यः नैष दोषः। अत्र हि अपादानसंज्ञायां समुपजातायां पश्चात् प्रतिषेधेन सम्बन्धः क्रियते अन्यथा हि प्रतिषेधस्य विषयो न दर्शितः स्यात्। तथा ह्यपादानसाधनागमनक्रिया प्रतिषेद्धुमिष्टा। तत्र यदि चादावेव निषेधः स्यात् अपायाभावात् तदसम्बद्धस्य ग्रामस्यापादानसंज्ञा सिद्धा न स्यात्। ततश्च प्रतिषेध्यापादान-साधनागमनक्रिया प्रतिषेधस्य विषयभूता, सा नशक्यते प्रदर्शयितुम्, न चात्राप्रदर्शितविषये प्रतिषेधः शक्यते वक्तुम्। तस्मात् पूर्वमपादानासंज्ञा भवति पश्चाद् प्रतिषेधेन योग इत्येष क्रमः। आचार्यनागेशः कैयटोक्तं व्याख्यानं सम्मानत्वेन न स्वीकरोति अपितु भाष्यमेव समर्थयति। यतो हि भाष्यकारः ध्रुपदार्थं ध्रुवपदार्थत्वेन एव स्वीकरोति न तु चलपदार्थान् ध्रुवत्वेन स्वीकरोति। चलपदार्थेषु चलधर्ममस्वीकृत्य अविवक्षां वा कृत्वा ध्रुवत्वं साधयति। भर्तृहरेः कारिकायाः अतदावेशादित्यस्य तदावेशाविवक्षणत्वादित्यर्थः। ध्रुवमपायेऽपादानमित्यस्य निष्कृष्टसूत्रार्थः ''अपाये गतिविशेषे सति यद् ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वो-पयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति''। पुनः प्रश्नः यत् ध्रुवमपायेऽपादामित्यत्र अपायपदस्य किं प्रयोजनम्? यतो हि ''कारके'' इत्यस्याधिकारः आगच्छति। तस्मिन् सूत्रे कारकपदं संज्ञापरं क्रियापरमुभयपरमिति। यदि क्रियापरं स्यात् करोति इति कारकं तदा ध्रुवमपादानमित्येवोच्यतां, तेन ध्रुवपदसमभिव्याहारात् विभागक्रिया एव आगच्छति तदर्थम् अपायपदस्य ग्रहणं न कर्त्तव्यम्। **प्रोक्तञ्च हरिणा -**

गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।
वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितम्[1]**॥**

---

[१] वाक्यपदीयम् ३.७.१४३

यदि क्रियते तदा तत्पदं तात्पर्यग्राहकम्। यदि संज्ञापरं स्यात् तदा अपायपदमावश्यकमिति। अन्ते ध्रुवग्रहणस्य वास्तविकं तात्पर्यं यत् कारकान्तराणामिवा-पादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनायेत्याहुः। परस्परान्मेषावपसरतः इत्यत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वम्। परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपानत्वमिति। मेषपदोपात्ते तदविवक्षणात्। प्रयोगानुसारित्वाद् विवक्षायाः। अत्र अर्थानुसारीव्यवस्था तु अस्तीति परन्तु शब्दानुसारी अपि व्यवस्था दृश्यते। यथा आत्मा आत्मानं जानाति इत्यत्र अन्तःकरणावच्छिन्नम् चैतन्यम्। शरीरावच्छिन्नं चैतन्यमिति। यतो शब्दलिङ्गितार्थभानस्यैव सत्त्वाच्च तथैव व्यवहारः। वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाः सुबर्थप्रकरणनिरूपणावसरे भट्टनागेशः प्रतिपादयति यत् ''पञ्चम्याः अपादानत्वशक्तिमानमर्थः। अपादाने पञ्चमी[1] इति सूत्रात्। सूत्रात् इत्यत्र या पञ्चमी सा ''विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्''[2] इति। सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद् वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादनामिति सूत्रात्। अयमेव च ध्रुवपदार्थः। अपाये एव ध्रुवत्वं सम्भवति। ध्रुवग्रहणं किमर्थम्? ग्रामादागच्छति शकटेन। अत्र शकटस्य मा भूदिति। पुनः प्रश्नः यत् ध्रुवग्रहणे क्रियमाणेऽपि कथं न धनुषा विध्यतीत्यत्र पञ्चमी। अत्र हि शराणामपायं प्रति अवधिभावेनैव धनुषः साधकतमत्वम्। सत्यम्। उभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भविष्यति। यदि धनुषा विध्यति इत्यत्र करणसंज्ञा बाधिका तदा ध्रुवग्रहणाभावे ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्रापि परत्वात् शकटस्यापि साधकतमत्वात् करणसंज्ञया बाधात् पञ्चमी प्राप्तिर्नास्ति। वृक्षस्य पत्रं पततीत्यत्र तु अपायस्याविवक्षितत्त्वात् अकारकत्वाच्च न भविष्यति। इतोऽपि ध्रुवग्रहण-प्रसङ्गविषये निर्धार्यमाणस्य संज्ञित्वादपायविषयेषु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञान्तरस्या-विषयस्तदाऽपादानमिति अर्थात् यस्य कारकस्य अन्या संज्ञा न भवति तदपादानसंज्ञको भवति। तदेवं ध्रुवग्रहणस्यात्यावश्यकप्रयोजनं नास्ति। मन्दप्रयोजनमिति यावत्। इदं ध्रुवत्वं त्रिषु स्थलेषु सम्भवति निर्दिष्टविषये, उपात्तविषये, अपेक्षितक्रिया विषये चेति। प्रोक्तञ्च **वाक्यपदीये** -

[१] पा.सू. २.३.२८
[२] तत्रैव, १.३.२५

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते[1]॥

1. साक्षाद्धातुना गतिनिर्दिश्यते तन्निर्दिष्टम्। अश्वात् पतति। वृक्षात् पत्रं पतति।
2. धात्वन्तराङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्। बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्।
3. अपेक्षिता क्रिया यत्र तत्तृतीयम्। कुतो भवान्। पाटलिपुत्रात्। अत्र अर्थाध्याहारः, शब्दाध्याहारश्चोभयौ भवतः। उच्चरितं वाक्यैकदेशरूपमेव तदर्थपरम्। पदाध्याहारवादे तु अनुपात्तसाकाङ्क्षक्रियावाचकपदकम्। अनुपात्तं साकाङ्क्षा या क्रिया तद्वाचकं पदं यत्र तदित्यर्थः। क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः इति सूत्रबलात्, ''ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च'' इति वार्तिकबलात् अर्थाध्याहारः। स्पृहेरीप्सितः इति सूत्रबलात् शब्दाध्याहारः। इतोऽपि विषयाः विवृत्तास्सन्ति विस्तारभयादलम्।

सहायकग्रन्थसूची

1. वाक्यपदीयम् - अम्बाकर्त्री व्याख्यया सह, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,वाराणसी,1963
2. व्याकरणमहाभाष्यम् - गुरुप्रसादशास्त्री ,प्रतिभाप्रकाशनम्,देहली,1999
3. काशिका - न्यासपदमञ्जरी, भावबोधिनीसहिता, ताराबुक एजेन्सी, वाराणसी,1986
4. प्रौढ़मनोरमा - भावप्रकाशादिसहिता, गोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्भाविद्याप्रकाशनम्, वाराणसी, 2000
5. बृहच्छब्देन्दुशेखरः - प्रो. सीतारामशास्त्री, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,वाराणसी,1998
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - लक्ष्मीटीका सहिता, पण्डितसभापतिशर्मोपाध्यायः
7. प्रौढमनोरमा (कारकादव्ययीभावान्तप्रकरणं यावत्) - द्वारिकाप्रसादद्विवेदी, भारतीयविद्यासंस्थानम्, वाराणसी, 2014
8. वाक्यपदीयम् - डॉ.सुधाकरमिश्रः,बनारस मर्केण्टाइलकम्पनी, कोलकाता,2015
9. कारकतत्त्वानुशीलन – प्रो. उमाशंकरशर्मा (ऋषिः), चौखम्भासुरभारती,वाराणसी,1994

---

[१] वाक्यपदीयम् पदकाण्डम् ३.७.१३६

10. लघुशब्देन्दुशेखरः - प्रो. बालशास्त्री,वाणीविलासप्रकाशनम् वाराणसी,1991
11. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - गोविन्दाचार्यः, द्वितीयो भागः,चौखम्भासुरभारती, वाराणसी,2001
12. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा - माधवशास्त्रीभण्डारी,राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् नवदेहली,2006
13. पाणिनिशिक्षा - कालिदास अकादमी,उज्जैन,मध्यप्रदेशः,1986
14. भाषा का इतिहास - भगवद्दत्तः, विजयकुमारगोविन्दराम हासानन्दः, नवदेहली,2012
15. परमलघुमञ्जूषा - लोकमणिदाहालः,चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनम्,वाराणसी,2001
16. वैयाकरणभूषणसारः - श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदी, चौखम्भापल्बिसर्स, वाराणसी,2011
17. माण्डूक्योपनिषद् - गीताप्रेसः, गोरखपुरम्, 1970
18. मनुस्मृतिः - राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली,2012
19. याज्ञवल्क्यशिक्षा - नरेशझा, चौखम्भासुरभारती, वाराणासी,2014
20. कुमारसम्भवम् मल्लिनाथटीकासहितम् - महाकविकालिदासः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2005
21. शब्दशक्तिप्रकाशिका श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता - ढुण्ढिराजशास्त्रीसम्पादिता चौखम्भाप्रकाशनम्, वाराणसी,2013

❏❏❏